

Григорій Рудий

Доба Української Держави: становлення видавничої справи

Проаналізовано обсяг газетної періодики в питаннях висвітлення видавничого процесу в Українській Державі в 1917—1921 рр., зокрема хід підготовки випуску творів класиків вітчизняної та зарубіжної літератури, підручників та інших навчальних посібників для вищих навчальних закладів, шкіл тощо. Особливу увагу приділено відбиттю проблем підготовки українсько-російських словників.

Преса цього періоду — безцінне джерело інформації, оскільки архівні документи більшості державних установ, політичних і громадських організацій того часу не збереглися.

Особливий інтерес для дослідників мають джерела, що відобразили процес розвитку книговидання за доби Української Держави. З травня по грудень 1918 р., майже щодня, з'являлось якесь нове видання. За цей період випущено близько тисячі нових видань української літератури: шкільні підручники, навчальні посібники, довідкові й інформаційні видання, порівняно з ними — значно менше агітаційно-пропагандистської літератури.

Тематичне спрямування газетної періодики щодо висвітлення видавничого процесу в Українській Державі видно з табл. 1.

Табл. 1

Основні напрями	К-ть публікацій (%)
Заснування, діяльність, закриття видавництв	13,3
Видання науково-популярної літератури	21,4
Випуск суспільно-політичної та історичної літератури	15,4
Видання художньої літератури	22,6
Випуск навчальної літератури	27,3

Рудий Григорій Якович, к. і. н., науковий співробітник-консультант Науково-організаційного відділу Президії НАН України.

Отже, найбільше газетних матеріалів публікувалося про видання навчальної, художньої та науково-популярної літератури. За нашими підрахунками, тема розвитку видавничої справи за доби гетьманської держави становить 42,1% серед публікацій про видавничий процес у 1917—1920 рр.

Розглянемо жанровий склад газетних матеріалів з проблем розвитку українського книговидавництва.

Табл. 2

Жанри	К-ть публікацій (%)
Стаття	24,6
Хроніка	65,7
Кореспонденція	8,2
Допис	1,5

Аналіз показує, що хроніки й статті були основними формами газетних публікацій з проблем видання української книжки.

Чимало інформації було присвячено заснуванню нових видавництв, друкарень, книгарень. Улітку 1918 р. лише в Києві функціонувало 15 потужних українських видавництв, які випускали тільки українську літературу¹ (вісім із них мали власні друкарні). Поряд з ними активно відкривалися книгарні. Ряд місцевих російських та польських книжкових магазинів торгували й українською літературою. Зростав попит на неї. Так, товариство «Час» у трьох своїх київських книгарнях та четвертій, кам'янецькій, виторговувало за один день значно більше, ніж раніше за цілий рік. Тому не дивно, що в багатьох залізничних кіосках зникли російська книжка і преса, поступившись місцем

українській² (11 друкарень працювало у повітах Харківської губ.³).

Українська преса регулярно повідомляла своїх читачів про діяльність видавництва. Чимало інформації ми подибуємо про книгарню «Киевская старина», якою завідував Сергій Єфремов. А безпосередньо її роботою керував майже впродовж 20 років Василь Степаненко. Суттєвий оборот мала й книгарня, утворена на базі колишнього видавничого товариства «Вік».

Завдяки прихильному ставленню гетьманського уряду та енергійним заходам деяких нових членів товариства — Максима Синицького, Василя Короліва-Старого та інших — «Час» став солідним акціонерним товариством з капіталом у 100 тис. крб., яке розгорнуло широку видавничу і книготорговельну діяльність в Україні і за кордоном.

Книгарню Євгена Череповського під назвою «Малоросійська» було засновано ще до 1917 р. Її власник наполегливо видавав українські підручники, зокрема написані Іваном Огієнком. Маючи менші за інших адміністративні видатки, це підприємство досягло найкращих фінансових успіхів.

Чимало газетних матеріалів відбивають діяльність видавництва «Вернигора». Очолюване Павлом Кашинським знаходилося в Києві. Мало філіал у Відні. Переважно друкувало підручники, мапи, дитячі книги, брошури, листівки. До великих українських видавництв належала й «Робітнича книгарня». Вона, крім загального асортименту українських книжок, видавала твори Володимира Винниченка та інших письменників і громадсько-політичних діячів лівого напрямку. Видавництво «Книгоспілка», засноване в 1917 р. у Києві, спеціалізувалося на випуску художньої та науково-популярної літератури, очолював його Микола Стасюк.

Навколо товариства «Друкар» гуртувалися такі визначні українські наукові й культурні діячі, як Микола Біляшівський, Григорій Голоскевич, Павло Зайцев, Володимир Міяківський, Вадим Модзалевський, Георгій Нарбут, Софія Русова, Кость Широцький та ін.⁴

У тогочасній українській періодиці знаходимо чимало матеріалів і про видавництва «Дзвін», «Криниця», «Вернигора», «Сяйво», «Союз», «Сіяч» тощо, роботу Всеукраїнської кооперативної видавничої спілки (ВКВС), заснованої в 1918 р., до складу якої ввійшли лише кооперативи та кооперативні спілки (голова ради Федір Крижанівський).

ВКВС поставив своїм завданням видання книг з проблем кооперації, підручників з алгебри для середніх шкіл, науково-популярної літератури, творів Івана Франка⁵.

З метою поширення української книги, друкованої за кордоном, Рада Міністрів прийняла закон, за яким було скасовано мито, що накладалося на українські книги, ноти і мапи, видані поза державою. Цей закон стосувався всіх українських видань, з якої б країни їх не ввозили.

Майже вся тогочасна преса повідомляла громадськість про утворення Державного книжкового видавництва. За його статутом книжки повинні були друкуватися тільки українською мовою, мати добре художнє оформлення. Ціни на них не могли перевищувати її собівартості⁶.

Газети не обійшли увагою і факт заснування та діяльності при Міністерстві народної освіти і мистецтва Видавничого відділу. Основними завданнями останнього були: 1) збирати матеріал для друкування підручників; 2) надавати на певних умовах допомогу видавництвам, коли вони мають певні і перевірені міністерськими комісіями матеріали; 3) створити Центральне інформаційне бюро для збирання даних про всі книжки, які видаються на теренах України⁷. З цією метою в пресі опубліковано звернення Видавничого відділу Міносвіти до всіх авторів і видавництв Української Держави, а також і з Австрійської України з проханням регулярно надсилати у двох, або хоч в одному примірнику всі свої друковані видання, що могло прислужитися для української школи: шкільні підручники, мапи, картини, таблиці, педагогічні видання, книжки для шкільних бібліотек тощо⁸.

Постійно повідомляла преса про випуск художньої, наукової, науково-популярної та історичної літератури. Серед них слід виділити інформацію про зміст фахового журналу «Книгарь» (виходив за ред. Василя Старого (Короліва). Активну участь в його роботі брали Дмитро Дорошенко, Модест Левицький, Орест Левицький, Вадим Модзалевський, Андрій Ніковський, А. Пильченко, Софія Русова, Юрій Тищенко, Кость Широцький. Часопис регулярно друкував бібліографію про найновіші українські видання⁹.

Заходи щодо збільшення їх випуску досить широко відбито у тогочасних публікаціях, різних за жанровою формою (від рецензії до замітки). Одна з найважливіших груп матеріалів стосується випуску художньої літератури і, насамперед, творів класиків української і зарубіжної літератури. В пресі з'явилося повідомлення про підготовку і вихід у світ у катеринославському «Українському видавництві» повного «Кобзаря» Т. Шевченка, про його дуже гарне видання у Харкові зі вступним словом професорів Дмитра Багалія і Миколи Сумцова. У видавництві «Вік» видано твори Івана Котляревського за ред. С. Єфре-

мова, поеми І. Франка «Іван Вишенський» та «На Святоюрській горі». У Львові Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка здійснило передрук першого видання «Енеїди» І. Котляревського, в Черкасах видано вибрані твори С. Руданського. У видавництві «Друкар» розпочалося видання повного зібрання творів Лесі Українки у семи томах. Ще планувалося видати байки Леоніда Глібова. В Києві вийшов альманах-декламатор «Скалки життя», впорядкований С. Паночині. Газетна періодика містить інформацію і про переклади поетичних творів зарубіжних класиків. Це — «Драматичні твори» О. Пушкіна в перекладі І. Франка та збірка ліричних поезій індійського поета Рабіндраната Тагора «Садівник» у перекладі Юрія Сірого (Юрія Тишенка — Г. Р.).

На шпальтах газет постійно публікувалися інформаційні повідомлення про випуск нових поетичних творів, зокрема збірка поезій Дмитра Загула «З зелених гір», «Поезії» Якова Савченка та збірник поезій «Al fresco» Петра Карманського¹⁰.

На сторінках періодичних видань ішлося і про випуск прози М. Коцюбинського, підготовку до виходу в світ у видавництві «Криниця» праць письменника-класика (п'яти томів).

Черкаське видавництво «Сіяч» видало вибрані твори І. Нечуя-Левицького, кілька популярних публіцистичних праць: «Унія і Петро Могила», «Перші українські князі», «Татари і Литва на Україні»; повість І. Франка «Великий шум»¹¹; у Львові — «Народні оповідання» Марка Вовчка; видавництво «Вік» — збірки творів Д. Марковича, оповідання В. Леонтовича, С. Васильченка. Побачили світ повісті Бориса Грінченка «Сонячний промінь» і «Під тихими вербами», п'яте видання оповідань Модеста Левицького та ін.

Активно висвітлювала тогочасна преса хід підготовки і видання українською мовою зарубіжної художньої літератури. Так, з метою прискореного перекладу таких творів у Катеринославі під керівництвом С. Б. Бачинського було створено гурток, який перекладав з іноземних мов українською художню і наукову літературу. Зокрема, ним перекладено оповідання Оскара Уайльда «Егоїстичний велетень» та «Щасливий принц», Олександра Купріна «Біла акація», Гі де Мопассана «Оздоба» й «Парасоль», Марка Твена «Собаки», Анатолія Франса «Кренділь» та ін.¹² У видавництвах України було видано ряд перекладів творів видатних зарубіжних письменників: Г. Ібсена, Г. Гейне, Г. Гауптмана, Д. Лондона, Ф. Б. Гарта, Е. По, «Хам» і «Rnonia gutis» Елізи Ожешкової, перше в перекладі М. Левицького, вдруге — Софії То-

білевич, російських письменників Миколи Гоголя, Леоніда Андреева та ін. Другим виданням вийшли переклади історичних повістей — «Чернігівки» М. Костомарова і «Сагайдачного» Д. Мордовця (перша в перекладі Б. Грінченка, друга — Марії Загірньої). Видавництво «Час» випустило для дітей переклад «Дядькової Томової хатинки» Бічер-Стоу, повість В. Короленка «Без язика» у перекладі П. Дятлова.

На шпальтах газет є й повідомлення про випуск збірки оповідань Наталки Романович-Ткаченко «Життя людське», двох книжок М. Грушевського «Sub divo» і «З старих карток», повість А. Крушельницького «Рубають ліс», збірка оповідань Хв. Майстренка «В огні і в крові», К. Поліщука «Серед могил і руїн», Ф. Сінгалевича «Отець Сава» та ін.; про видання драматичної поеми Лесі Українки «Бояриня», історичної драми С. Черкасенка «Про що тирса шелестіла», комедії В. Винниченка «Панна Марі», п'єси С. Васильченка; про перевидання п'єс С. Черкасенка «Хуртовина», М. Старицького «Богдан Хмельницький», Б. Грінченка «Степовий гість», І. Карпенко-Карого «Бондарівна», «Бурлака», «Мартин Боруля» тощо; про наукові монографії. Під рубриками «Література і наука», «Нові книжки і видання» часто вміщувалися матеріали про наукову, науково-популярну і суспільно-політичну літературу. Так, у видавництві «Український агроном» вийшли «Агрономічні поради» за ред. Аристарха Терниченка, праці Л. Чикаленка «Агроном і кооператор», А. Григоровича «Машини в сільському господарстві»¹³.

У газеті «Вільне життя» (Одеса) вміщено рецензію С. Ярового на брошуру Степана Смаль-Стоцького «Діти, батьки і внуки Шевченка»¹⁴, в часописі «Волинська народна газета» (Житомир) — рецензію М. Лятошинського на книжку Григорія Коваленка «Українська історія»¹⁵. Публікувалися й повідомлення про видання в київському видавництві «Шлях» наукових праць М. Біляшівського «Наші національні скарби», О. Грушевського «З етнографічних студій І. Франка», В. Самійленка «Дбаймо про фонетичну красу мови». У київському видавництві «Серп і молот» вийшли також «Іван Франко як публіцист» Р. Заклинського, «Енгельс, Маркс і Ласаль про неісторичні нації» Д. Донцова, його ж, «Похід Карла XII на Україну»¹⁶, «Пропащий час. Українці під московським царством» (1654—1876 рр.) М. Драгоманова з передмовою М. Павлика (видання друге), «Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. Частина перша (від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова)» Ю. Охримовича. У харківській газеті «Возрождение»

вміщено рецензію проф. Є. Кагарова на дві популярні брошури проф. В. Бузескула: «Найдавніша цивілізація в Європі» і «Шкільна справа в стародавніх греків»¹⁷. У чернігівському видавництві «Сіверянська думка» вийшла брошура В. Модзалевського «Основні риси українського мистецтва», в «Українському видавництві» (Катеринослав) — книжка Софії Русової «Дошкільне виховання»¹⁸.

Цікаві рецензії на «Ілюстровану історію України» М. Грушевського, «Історію Слобідської України» з 35 малюнками і картами Д. Багалія, «Начерк розвитку української літературної мови» М. Сумцова, «Як жило славне Запорозьке низове військо» Д. Яворницького, «Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи)» О. Шульгіна. Є в часописах і матеріали про випуск наукової і науково-популярної літератури в провінції. Зокрема, в газеті «Слово» (Харків) уміщено матеріали про валківське видавництво «Українська бджола», де було видано такі книги: «Про бджіл», «Дещо про заведення пасічного господарства», «Практичне господарство», а в жовтні 1918 р. вийшло друге видання книжки агронома О. Невинського «Практичне пасічництво. Догляд за бджолами круглий рік».

У процесі опрацювання газетних джерел виявилися матеріали критичного характеру про недоліки у виданні наукової і науково-популярної літератури. Вельми показовою є одна з рецензій на брошуру Івасенка «Гетьманство на Україні»¹⁹.

На особливу увагу заслуговують газетні матеріали про видання підручників і навчальної літератури. За нашими підрахунками, зазначена тематика становить найбільшу кількість публікацій, майже 30% серед газетних матеріалів — з проблем видавничої справи. Ця група матеріалів містить здебільшого інформацію аналітичного жанру, в них не лише порушувалися важливі питання, пов'язані з поліпшенням роботи державних видавничих закладів, удосконаленням шкільної видавничої діяльності у розвитку системи випуску шкільних підручників, а й піддавалися критиці номенклатурні працівники за недоліки у видавничій справі, висвітлювалися її найзлободенніші проблеми. Для такого твердження дають підстави зроблені нами розрахунки: а) виявлення питомої ваги матеріалів, надрукованих під рубриками «Українські підручники», «Шкільні підручники», «Нові підручники» та ін.; б) визначення рівня релевантної інформації у матеріалах, підготовлених штатними і позаштатними кореспондентами видань.

Про жанрову спрямованість цих матеріалів

свідчать дані²⁰, систематизовані у зведеній табл. 3.

Табл. 3

Питома вага матеріалів про видання шкільних підручників у загальному масиві джерел про видавничу справу в українській газетній періодиці (травень – грудень 1918 р.)

Жанри	Центральна преса	Губернська преса	Повітова преса
Стаття	5	2	1
Кореспонденція	65	60	58
Замітка	30	38	41

Отже, статті з проблем шкільної видавничої справи з'являлися у центральній і особливо в губернській і повітській пресі дуже рідко. Натомість кореспонденції і замітки були основними формами публікацій, які віддзеркалюють суто змістовний підхід до висвітлення зазначеної теми. Аналіз газетних матеріалів за інформаційними ознаками — наявністю словосполучень відповідного змісту, свідчить, що, крім постійних рубрик «Українські підручники для початкових шкіл», «Нові підручники», ця тема текстологічно присутня і в рубриках «Бібліографія», «Література і наука», «Нові книжки». Вони з'являлися на сторінках українських газет одна за одною через невеликий проміжок часу і не зникали протягом усього досліджуваного періоду. Більшість публікацій характеризуються постійною тематичною добіркою, різноманітністю, оригінальними думками і пропозиціями. Незважаючи на порівняльно невеликі кількісні ознаки фізичного обсягу, що вони їх займали на шпальтах газет, ці матеріали в плані інформаційного змісту досить насичені релевантною інформацією. Публікації такого змісту характерні не лише для центральної преси. Відповідні матеріали вміщували навіть повітові газети, незважаючи на свій, зрештою, повітовий статус і невеликий обсяг.

Привертають увагу публікації про проведення першого конкурсу на кращий підручник українською мовою. Переможці конкурсу нагороджувалися відповідно преміями: перша — 100 тис., друга — 5 тис. і третя — 2 тис. крб.²¹ Водночас у пресі опубліковано закон Ради Міністрів, за яким Міністерству народної освіти і мистецтва було виділено 2 млн крб. на видання шкільних підручників²². Група публікацій висвітлювала конкретні напрями реалізації програми стосовно забезпечення початкової і середньої школи

підручниками й допоміжною навчальною літературою.

На нашу думку, особливий інтерес для фахівців мають джерела, що відбили пошук зв'язків різних за профілем видавництва з громадськими і державними установами як однієї з важливих умов розв'язання завдання по випуску шкільних підручників. Коло цих джерел різноманітне. Найпоширенішими є матеріали про підготовку і продаж нових підручників, допоміжної навчальної літератури; про випуск шкільної літератури з арифметики, української мови і літератури, історії та інших предметів.

Своєрідним інформатором рівня висвітлення цієї теми є дані про авторів і зміст навчальної літератури, час і місце її видання. За підрахунками автора, такі матеріали становлять близько 80% від усієї кількості матеріалів на зазначену тему і представлені в основному хроніками. Серед зазначеної групи джерел заслуговують на увагу матеріали про підручники, навчальні посібники з української мови, авторами яких були відомі науковці²³. Зокрема, в одному з відгуків на «Українську граматику для самонавчання» Модеста Левицького у «Волинській газеті» від 15 вересня 1918 р. наголошувалося, що грамика його з'явилась, як і деякі інші граматики, через те, що авторові довелося останнім часом бути лектором на українознавчих курсах і вчителем української мови у старших класах середньої школи.

Мета таких бібліографічних матеріалів-оглядів — привернути увагу державних установ, педагогічних працівників до своєчасного забезпечення початкової і середньої школи всією необхідною навчальною літературою. В цій групі джерел значне місце належить матеріалам, що розповідають про стан підготовки й видання українсько-російських словників. На шпальтах газет вміщено вичерпну інформацію про чотиритомний «Словник української мови» Бориса Грінченка, «Словник українсько-московський» Василя Дубровського, «Російсько-український словник» В. Сильченка за ред. Івана Огієнка та ін. Є в часописах і довідковий матеріал про найкращі кишенькові словники, зокрема про «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» Григорія Голоскевича, «Український правопис» ч. I, «Словничок» Андрія Ніковського, «Кишеньковий російсько-український словничок» О. Гудими, «Правничий словник» Е. Ванека²⁴ та ін.

При опрацюванні газетних джерел вказаної проблематики виявилися також матеріали, які відбили критичне ставлення громадськості до авторів окремих підручників та навчальних

посібників для української школи. То матеріали переважно у формі рецензій, де йдеться про низький рівень окремих навчальних посібників та підручників. Вельми показовою щодо цього є рецензія на підручник для учнів середніх шкіл і посібник для самоосвіти І. М. Яковлева «Краткий курс украинского языка». Відзначалося, що автор зовсім не знає української мови, не розуміє її духу, її фонетичних і морфологічних законів, «...та й взагалі граматику як науку кепсько собі уявляє»²⁵.

Загалом видавнича справа за період Української Держави досягла великих успіхів. Наприкінці 1918 р. у Наддніпрянській Україні існувало понад 120 видавництв²⁶, які випустили кілька мільйонів україномовних книжок. Причому видавництва знаходилися не тільки у таких великих містах, як Київ, Катеринослав, Одеса, Харків, й у менших — у Вінниці, Черкасах, Павлограді, Олександрівську, Гадячі, Широкому на Херсонщині²⁷.

Значне місце на сторінках періодичних видань відводилося оглядові українських журналів. За досліджуваний період було засновано вісім двотижневих журналів («Сільський господар», «Кооперативна зоря», «Гедзь», «Українські медичні вісті», «Вістник ветеринарної медицини», «Універсальний журнал», «Вістник громадської агрономії», «Рілля»).

Існували ще три журнали-тижневики («Комашня», «Народня справа», «Око»), чотири тижневих газет («Власна хата», «Самосійник» згодом став щоденною газетою, «Наша думка», «Залізничний дзвін»).

Виходили й журнали-місячники. З-поміж них виділимо історичний журнал «Наше минуле» (почав виходити влітку 1918 р. за ред. Павла Зайцева). Думка про видання такого часопису виникла ще в 1917 р. в середовищі культурних діячів, які гуртувалися навколо товариства «Друкар», що восени того ж року перебралося з Петербурга до Києва. На сторінках видання знайшли місце цінні праці з історії України, літератури, мистецтва, культури, спогади і листування, етнографічні матеріали та ін. Перше число журналу з'явилося в серпні 1918 р. обсягом 13 др. арк., накладом у 6500 прим. Усього за 1918 р. вийшло три випуски обсягом 13 — 15 арк. кожний. З них друге число часопису видано в кількості 5000 прим. У його виданні взяли участь найвизначніші наукові й літературні сили України. Часопис чудово оформив художник Георгій Нарбут (у 1917 р. переїхав з Петербурга до Києва). В його номерах за 1918 р. вміщено чимало цікавих історичних статей з різної проблематики²⁸.

Видавали свої журнали й професійні орга-

нізації. У Києві виходив «Вістник Всеукраїнської спілки лікарських помічників, помічниць і акушерок». Всеукраїнська учительська спілка при найближчій участі Софії Русової, Спиридона Черкасенка, Якова Чепіги, Олександра Дорошкевича видавала свій місячник «Вільна українська школа». Виходили також «Лісовий вістник», «Українська кооперація», «Закон і право», «Згода», «Наше слово», альманах-збірник «Досвід».

Про стан та розвиток національної літератури давали уявлення журнали «Шлях», «Літературно-науковий вістник». Серед рубрик журналів, крім літературно-критичних, були й оглядові, де подавалися відомості про розвиток літератури в Україні й закордоном, друкувалися огляди нових видань, літератури тощо.

В українській періодиці у тематичних рубриках «Нові журнали» та «Нові газети» широко рецензувалися українські часописи: перша книжка журналу «Внешкольное просвещение» («Позашкільна освіта»)²⁹, 4–7 книжки «Літературно-наукового вістника»³⁰, 1–4 числа журналу «Сільський господар»³¹, перший номер журналу «Вістник громадської агрономії»³², 8–9 числа журналу «Вільна українська школа»³³ та ін.

Так, у кореспонденції про конотопський часопис «Кооперація и жизнь» «Черниговская земская газета» писала: «Судячи по числам, зазначеним українською мовою на обгортці, можна було б подумати, що часопис береться до дійсного освідомлення народу і буде підходити до нього з його мовою. Але у № 2 часопису — крім 2–3 хронік, заміток, — всі статті друкувалися російською мовою, — ні одної по-українському. І се дивно, бо Конотопщина має населення майже цілком українське»³⁴.

Отже, аналіз газетних матеріалів, що відбили процеси становлення видавничої справи в Українській державі, дозволяє зробити висновок: преса зазначеного періоду — безцінне історичне джерело, оскільки архівні документи більшості державних установ, політичних і громадських організацій того часу не збереглися.

¹ Волинська газета. — Житомир. — 1918. — 4 жовт.

² Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. — Ужгород, 1932. — Т. 2. — С. 369.

³ ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 11, арк. 50.

⁴ Рудий Г. Преса Української Держави. 1918. — К., 1996. — С. 149.

⁵ Там само. — С. 149–150.

⁶ Новости дня. — Київ. — 1918. — 13 вер.

⁷ Волинська народня газета. — Житомир. — 1918. — 7 лип.

⁸ Там само. — 21 вер.

⁹ Волинська газета. — 1918. — 29 вер.

¹⁰ Дорошенко Д. Українська література в 1918 році // Життя Поділля. — Кам'янець-Подільський. — 1919. — 12 лютого.

¹¹ Волинська народня газета. — 1918. — 31 груд.

¹² Народне життя. — Катеринослав. — 1918. — 5 черв.

¹³ Волинська народня газета. — 1918. — 27 лип.

¹⁴ Вільне життя. — Одеса. — 1918. — 22 черв.

¹⁵ Волинська народня газета. — 1918. — 7 лип.

¹⁶ Новости дня. — 1918. — 24 вер.

¹⁷ Рудий Г. Преса Української Держави. 1918. — С. 153.

¹⁸ Волинська газета. — 1918. — 17 вер.

¹⁹ Рудий Г. Преса Української Держави. 1918. — С. 53–154.

²⁰ Там само. — С. 155.

²¹ Земське діло. — Харків. — 1918. — 20 лип.

²² Державний Вістник. — Київ. — 1918. — 23 черв.

²³ Рудий Г. Преса Української Держави. 1918. — С. 158.

²⁴ Одесский листок. — 1918. — 25 лип.

²⁵ Волинська газета. — 1918. — 29 вер.

²⁶ Кравець С. Українська книжка в 1918 р. // Міжнар. наук. конф. «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р.» — Наук. зб. — К., 1998. — С. 217.

²⁷ Степовий В. Культурний рух на Україні в часи революції // Наш шлях. — Кам'янець-Подільський. — 1919. — 4 груд.

²⁸ Рудий Г. Преса Української Держави. 1918. — С. 137.

²⁹ Новый журнал // Земське діло. — Харків. — 1918. — 30 лип.

³⁰ Вільне життя. — 1918. — 15 серп.

³¹ Нові видання // Селянське слово. — Київ, 1918. — 8 вер.

³² Провесінь. — Лохвиця. — 1918. — 30 серп.

³³ Нова Рада. — Київ. — 1918. — 13 жовт.

³⁴ Черниговская земская газета. — 1918. — 20 лип.

КОРОТКО

Міністерство освіти і науки України, Українська академія друкарства, Наукове товариство ім. Т. Шевченка до 150-ї річниці від дня народження українського видавця Івана Тиктора в межах міжнародного проекту «Tempus Tacis» провели в листопаді 2001 р. II Тикторські читання.